

В. О. КОРДТ,

дійсний член Археографічної Комісії при У.А.Н.

РОСІЙСЬКЕ ГРОМАДЯНСТВО ПІДЧАС РОЗКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯН, В ЛИСТУВАННІ ТОГОЧАСНОГО ЧУЖОЗЕМНОГО ДИПЛОМАТА.

I.

Незабутній історик Август Людвіг Шльоцер (пом. р. 1809) мав трьох синів. Найстарший з них, Християн, професорував у Москві та Бонні; середній, Людвіг, був військовий і рано помер; молодший-же, Карло (нар. р. 1780), зробивсь негоціантом у м. Любеку, згодом його призначено на російського генерального консула у цьому-таки місті; 1835 та 1836 рр. він жив у Петербурзі¹⁾.

У Любеку в Карла Шльоцера народивсь 5 січня року 1822 син Курд. Ще дитиною бувши, він виказував такі видатні здібності, що батько мріяв зробити з нього ученого²⁾. Молодий Шльоцер навчавсь 1841—1845 рр. у Геттінгенському, Боннському та Берлінському університетах і здобув у Берліні докторський ступінь за розвідку про арабське донесіння Абу Долефа, що зробив у X в. подорож з Самарканда до Пекіну. Вже р. 1846 Шльоцерові запропоновано приват-доцентуру в Галлі, тільки-ж він odmовивсь од неї, бо вирішив, що наукова діяльність його не приваблює. А втім найближчими-таки роками він надрукував низку історичних монографій, написаних дуже жваво й захопливо³⁾. Р. 1850 він став до служби в міністерстві закордонних справ у Берліні. Р. 1856 його звідсіля відраджено виконувати секретарські обов'язки в пруському посольстві в Петербурзі, де він і залишавсь аж до липня р. 1862. Пробуваючи у Петербурзі, Шльоцер дістав підвищення на службі: спочатку його призначено на 1-го секретаря, далі — радника посольства.

¹⁾ Життєпис А. Л. Шльоцера та його сина Християна див. у Русскомъ біографическомъ словарѣ, том „Шебановъ-Шюць“ стор. 339 — 347. — В. С. Иконниковъ, Августъ Людвигъ Шлецеръ. Историко-біогр. очеркъ. Київ, 1911. Автор подає тут на стор. 71 та 72 чималеньку літературу про Шльоцера. Див. також: Allgemeine deutsche Biographie, Bd. XXI, pag. 567 — 602.

²⁾ Життєпис Курда Шльоцера в Allgem. deutsche Biographie, Bd. LIV, pag. 47—51.

³⁾ Із історичних розвідок К. Шльоцера назвемо: 1) Choiseul und seine Zeit. Berlin, 1849. — 2) Geschichte der deutschen Ostseeländer. I—III Berlin, 1850 — 53. — 3) General Graf Chasot. Zur Geschichte Friedrichs d. Gr. und seiner Zeit. Berlin, 1856. — 4) Friedrich d. Gr. und Katharina II. Berlin, 1859.

Перебування в Петербурзі не аби-як вплинуло на всеньку дипломатичну кар'єру Шльоцеру. 29 березня р. 1859 пруського посла в Петербурзі, Вертера, заступив Отто фон-Бісмарк¹⁾. Отож Ш. спочатку ніяк не міг з ним мирно зжитися й отверто проти нього ворогував. Далі-ж Бісмарк потроху склав належну ціну Ш-ві, і той згодом став його прихильником та довголітнім співробітником на дуже відповідальних посадах. У травні р. 1862 Бісмарка призначено на пруського посла в Парижі, а вже в вересні того-ж-таки року за міністра закордонних справ у Берліні, одтоді й починається його славетна кар'єра. Що-до Шльоцера, то його з 1-го липня р. 1862 переведено до політичного відділу міністерства закордонних справ у Берліні. Коли Бісмарк у вересні цього-таки року повернувся до Берліну в характері міністра, то він запрошував Шльоцера до себе й запропонував йому бути йому за ад'ютанта. Та Ш. од цього одмовивсь, пояснюючи це своїм близьким тим, що він не може прийняти посаду, на якій цілком був-би залежав од волі свого начальства. Я не придатний для рабської ролі, заявив він. „З Бісмарком я в як-найкращих стосунках“, писав він тоді до брата; проте в інтимній розмові в приятельському товаристві він уважав за можливе отверто критикувати діяльність Бісмарка. Отже, той, довідавшись про ці щирі відзиви Ш-а, звелів своєму секретареві переказати йому, щоб він трохи стримувався і мав трохи терпіння. Коли-ж виявилось, що це нагадування не допомогло, то Бісмарк призначив Ш. спершу в-осени р. 1863 тимчасово пруським повіреним до Копенгаги, а далі, на початку р. 1864, за секретаря посольства в Римі. Звідсіля Ш-а наприкінці р. 1869 переведено в характері генерального консула до Мехіки; але вже в березні р. 1871 Бісмарк призначив його за німецького посла в Вашингтоні, де він залишавсь одинацяттеро років. На початку р. 1882 Бісмарк призначив його за пруського посла при папському престолі, і на цій посаді йому пощастило дуже добре виконати дане йому доручення. У червні р. 1892 він одержав з міністерства закордонних справ пропозицію податися на демісію, зважаючи на похилий вік. Навсправжки у міністерстві знали й не прощали йому, що він підтримував приятельські стосунки з Бісмарком, що був уже в неласці. Р. 1894 Шльоцер помер у Берліні.

З Ш. була людина оригінальна, самобутна й дуже порядна. Він ані трохи не скидався на шаблонних тогочасних дипломатів. Він підтримував стосунки не тільки з вельможами, ба й з скромнішими людьми, навіть зовнішній вигляд його був оригінальний. Він вбиравсь ідучи не за модою, а за своїм власним смаком і скидався швидше на ученого, аніж на дипломата. Стиль у нього був чудовий. Був він цікавим співрозмовником і однаково вмів скласти ціну

¹⁾ Про перебування Бісмарка у Петербурзі в характері пруського посла, див. його записки: *Gedanken und Erinnerungen*. Bd. I, pag. 217 — 236.

видатному творові кухарського мистецтва й творові красного письменства та штуки. Він завжди вдовольнявся з скромної обстанови та й помер неодружений. В історії німецької дипломатії йому належить показне місце.

Перебуваючи Шльоцер в Петербурзі, підтримував жваве листування з своїм старшим братом Нестором, що жив тоді у Любеку, але передніш, за державного канцлера Несельроде, служив у міністерстві закордонних справ у Петербурзі¹⁾. Листи Курда Шльоцера р. 1922 видав його небіж, с.-то син Нестора Шльоцера, під заголовком: *Petersburger Briefe von Kurd von Schlözer, 1857 — 1862. Herausgegeben von Leopold von Schlözer. Stuttgart u. Berlin, 1922; 303 стор.*

Шльоцер був ще молодий, коли писав ці „Петербурзькі листи“, але його родичі вже тоді зуміли скласти ціну його письменницькому талантові. Вони дбайливо переховували не тільки ці листи, ба й усі ті листи, котрі Шльоцер до них писав згодом з Риму, Мехіки, Вашингтону, та й видають їх тепер. В усіх цих листах Шльоцер виступає як цікавий кореспондент, і не тільки уважливий спостережник, ба й мистець стилю. Та нас, звичайна річ, повинні цікавити листи, що він писав їх у Росії та про Росію. Листи ці дають матеріял для нової історії Європи взагалі й для історії революційного руху в Росії зокрема. Ми спробуємо подати тут прихильникові історії огляд їхнього змісту та вартости, як історичного джерела.

II.

Шльоцер приїхав до Петербургу р. 1856, вже аж тоді, коли було складено Паризький мир, с.-то в ті дні, коли після гніту Миколаївського режиму, вся держава жадала й сподівалася реформ. Завдяки його службовому становищу при пруському посольстві, далі рекомендальним листам од брата, службовому становищу його батька, нарешті, пам'яті про його діда Августа Людвіга Шльоцера, він одразу-таки був прийнятий в цілій низці родин.

Ш., приїхавши до столиці 18/30 грудня о 2-ій годині дня, спинивсь у будинку пруського посольства і вже за півгодини з'явивсь до пруського посла, с.-то свого патрона, барона Вертера. О 3-ій год. він одвідав банкіра Штігліца²⁾, де його запрошено на музичну вечірку того-таки дня, ще й зазначено, що там він побачить багатьох дипломатів, напр. канцлера Горчакова й його по-

¹⁾ Р. 1844, коли Курд Шльоцер ще вчивсь у Берлінському університеті, Несельроде через Нестора Шльоцера запропонував йому стати на російську службу. Тільки-ж він з цієї пропозиції не скориставсь.

²⁾ Барон Олександр Штігліц, тоді власник банкірського дому в Петербурзі, з р. 1860 директор Рос. держ. банку, ще молодиком бувши, заприятелював з Нестором Шльоцером, с.-то з найстаршим братом Курда Шльоцера.

передника Несельроде¹⁾. О 4-й год. Ш. одвідав Несельроде, щоб передати йому вуджені гусячі грудинки, що їх переслав йому брат Шльоцерів. Увечері він справді був на хатньому концерті у Штігліца. „Концерт у Штігліца був блискучий“, пише він 2 січня (за нов. ст.) р. 1857 до брата: „я з багатьма зазнайомивсь; музика була чудова. Гладкий Лаблаш, славнозвісний неаполітанський співак, що я вже чув його у Парижі, співав своїм незрівняним басом. Чудова вечеря. О 3-й годині ночі ліг“. „Мені живеться тут“, пише він 10 січня (за нов. ст.), „увесь час дуже гарно. Усі люди дуже ласкаві, година непогана, обіди добрі, а місто в своєму зимовому вбранні чудове, одне слово — мені дуже весело. Мій посол та його дружина дуже добрі. Родина Штігліців своєю ласкавістю перевищує найвідважніші мої сподіванки. Не минає й дня, щоб вони мене не запрошували чи то на обід або на вечерю, а чи то в італійську оперу або французький театр“. Рух на вулицях, а надто на Невському проспекті, його вразив. „Тут забудешся“, пише він, „за Паризькі бульвари, Берлінські Липи та Гамбурзький Юнгфернштіг. Тут справді найкраще. Мені, щоб я був цілком щасливий, не стає тільки срібних карбованців“. Водохрещі 6 січня р. 1857 з парадом у залах Зимового палацу його вразили. Тільки-ж він робить висновок, що життя в Петербурзі дорогеньке, бо от він, приміром, не зміг купити собі сани й коня.

22 січня р. 1857 Шльоцер пише до брата, що він ось уже п'ятеро тижнів у Петербурзі, але почуває себе весь час дуже добре. „Завдяки нечуваній гостинності“, пише він, „я за весь оцей час тільки один-одніський раз обідав у ресторації „Dominique“, а то щодня обідав та вечеряв у гостині. Службових обов'язків чимало. Але після служби час минає непомітно: приємне товариство, тонкі обіди, блискучі рави в російських родинах і в чужоземних дипломатів, а неділями на Штігліцевій дачі на Кам'яному острові їздимо з ледяних гір. Яка відміна проти тих тихих вечорів, що я їх перебував минулої зими над своїми історичними студіями. Та вони ще повернуться“, розважає він сам себе.

2/14 лютого пише Ш., що в нього тільки одне лихо, а саме, він ще не володіє російською мовою і не має хоч-би 10.000 карб. річного прибутку. Од 10-ої до 3-ої год. він працював у посольстві. Решта часу ішла в нього на одвідини, обіди та вечері. „Та инакше й бути не може, пише він од 15/27 лютого, адже одна з моїх службових повинностей це придбати нові звязки, і поки-що це дуже весело. А згодом я знайду час зайнятися чимось иншим“.

І ось 2/14 березня Ш. пише до брата: „Я повинен Вам розповісти про нове моє зайняття. Архів нашого посольства містить

¹⁾ Гр. Карло Васильович Несельроде, нар. р. 1780, † р. 1862, був за міністра закордонних справ 1816 – 1856 рр., віцеканцлера з 1828 р., державного канцлера з 1845.

Ки. Олександр Михайлович Горчаков, нар. р. 1798 † 1883; був за міністра закордонних справ 1856 – 1882; державний канцлер.

папери геть аж до 1760 року, і вчора я довгенько читав донесіння про 14 грудня 1825. Це безмежно цікаво“.

Та тимчасом „великосвітське“ життя ще й далі його цікавило. Великодні свята йому страшенно сподобалися. Він уражений і з того, що в квітні на обіді у Несельроде давали суніці, ще й побагату. У травні він з'їздив до Москви, і 11/23 травня пише в піднесеному тоні, що він скільки жив — зроду не бачив нічого подібного. Отак уразила його Москва та її метушливе життя. „Що це за дивна картина! це місто з своїми незчисленими вежами, зеленими дахами, золотими банями, білими зубчастими мурами, та своїм Іваном Великим“, каже він.

А втім, не тільки „великосвітське“ життя приваблювало Ш. 23 серпня (4 вересня) він пише до брата, що на двірському балу в Петергофі вдова Микели І йому сказала, начеб-то вона читала в рукопису записки Катерини II. Цим вона ніби-то хтіла йому сказати: „Ось бачиш, таких речей ти ще не мав у руках“. „Тільки-ж, додає Шльоцер, це мене ані трохи не засмутило, бо я одшукав справді надзвичайно цікаві речі в нашому посольському архіві. А саме я знайшов велике листування Фрідріха Великого з його послом, графом Сольмсом за 1771 рік. Листування це показує, як народилася в цього короля думка про розбір Польщі і як її здійснено“.

За скількись днів (лист без дати) він знову пише, що страшенно хвилюється з приводу Катерининих записок. Записок тих він ще й досі не бачив. Далі він каже: „Я знову працював в нашому архіві і знайшов донесіння од нашого посла, писані року 1762 з Ораніенбавма та Петергофа за днів, коли одбувавсь *scier d'état*. А одвідини мої та вечери? Про них я вже забувсь і думати. Я кожного вечора сиджу вдома, нехай всі чисто на мене розгніваються. Архів надзвичайно цікавий. Я знову напишу книжку. Тимчасом у мене така сила матеріялу, що я з ним іще не зовсім дав собі раду. Всю увагу буде зосереджено навколо перебування принца Гайнріха Пруського в Петербурзі. Далі розповім про дипломатичні інтриги. Коли пруський посол граф Сольмс робить помилки, то старий Фрідріх картає його наче хлопчика. Є, напр., лист од старого Фріца, що в ньому він дає графові Сольмсові 70.000 талярів, нехай-би той підплатив деяких представників російського уряду.“

Старий Фріц дає докладну інструкцію, як узятися до цієї брудної справи. При цьому кожен з королівських листів, нехай-би якого падлюцького змісту він був, неодмінно кінчиться словами: „Що-до иншого, я молюся Богові, нехай Він візьме Вас під Свою святу охорону“.

14/26 листопада Шльоцер пише до брата, що він уже прочитав своєму начальникові, с.-то пруському послові, другий розділ своєї нової праці і що він рідше ходить по гостях.

1 лютого за н. ст. р. 1858 Ш. пише докладно про план своєї нової праці. Принц Гайнріх Пруський, брат Фрідріха II, гостював, починаючи з серпня р. 1770, у Стокгольмі у своєї сестри Ульрики Елеонори, королеви шведської. Звідсіля він приїхав до Петербургу, щоб одвідати царицю Катерину. „Про причини й мету цієї подорожи, що свого часу притягувала до себе увагу мало не всіх європейських дворів та кабінетів“, — пише Ш., — „висловлювано в літературі як-найрізноманітніші думки. Отже час уже серйозно вивчити це питання, щоб довести, чим цю подорож було викликано й у якому вона перебуває звязку з сучасними подіями, а так само з тими, котрі згодом відіграли таку значну роль в історії Європи. А саме принцеві було доручено замирити Росію з Туреччиною, щоб уникнути європейської війни. Далі в моїй книзі стоїть на першому плані розбір Польщі. Подіями року 1772 я й закінчу свою книгу. Сподіваюся, що вона дасть нові матеріяли“¹⁾.

13-го лютого Ш. пише, що він завдяки ласці одного знайомого, що поробив у Царськосільському палаці витяги з Катерининих записок, познайомивсь з цим дуже цікавим джерелом. На Великдень він пише до брата, що він скажено працює над своєю книгою й написав знову 60 сторінок. 19 квітня (1 травня) він повідомляє, що цими днями був на балу в зимовому палаці, тільки-ж усе це страшенно нудне, і він тепер бажає тільки сидіти вдома й працювати над своєю книгою про Фрідріха та Катерину. 11/23 листопада р. 1858 Ш. повідомляє брата, що він нарешті здобув повний текст Катерининих записок, але повинен їх уже взавтра повернути. „Неймовірно цікаві!“ викликає він та й додає: „я чув, що Герцен охотиться видати ці записки по-російському й по-німецькому. Але як він їх одержав? Тут з грошима, здається, можна всього досягти. А втім, було-б недоцільно видати їх без критичного апарату, бо Катерина чимало прибрехала, щоб перед свого сина з'явитися в як-найвигіднішому освітленні. Цим історичним джерелом треба користуватися дуже обережно. Тепер я уже не стану панькатися і надрукую те, що для мене потрібно“. Ш. справді надрукував р. 1861 в „Historische Zeitschrift“ Зібеля статтю під заголовком „Katharina II und ihre Denkwürdigkeiten“, тільки не підписав її.

23 січня (4 лютого) р. 1859 Ш. пише до брата, що йому вже кортить покинути Петербург. Досить я вже жив на Неві, каже він. — Ш. справді старанно взявсь до роботи. 6/18 квітня він одзначає, що рукопис уже в готовому вигляді знаходиться в видавця в Берліні. Книга ця вийшла між люди ще р. 1859 під заголовком „Friedrich der Grosse und Katharina“. Це остання наукова праця Шльоцера. „Тепер я працюватиму тільки як дипломат“, вирішив він.

¹⁾ Про перебування принца Гайнріха Пруського у Петербурзі див. Солов'єв, Історія Росії. Т. XXVIII, стор. 164–174.

Поруч цього успіху Ш-ові довелося зазнати в Петербурзі й деяких неприємностей. На початку р. 1859 його начальника, пруського посла, барона Вертера, що з ним він був у як-найкращих стосунках, переведено в характері посла до Відня; до Петербургу-ж було призначено Отто фон-Бісмарка. Перед тим, з р. 1851 аж до 1859, він заступав Прусію на Союзному з'їзді у Франкфурті, і ще нічого не віщувало великої кар'єри, що судилася Бісмаркові. Відомо тільки було, що співробітники Бісмаркові його не любили за його безцеремонність та самовладну вдачу. Ш. гадав був, що його надіслано до Петербургу найбільш на те, щоб хоч-би тимчасово позбутися його.

Ось з цією людиною й довелося тепер зустрітися Шльоцерові.

Бісмарк приїхав 29 березня (за н. ст.) р. 1859 до Петербургу і вже 18 квітня Шльоцер виливає братові свою душу, й змальовує свій настрій та становище аж надто темними барвами. Ці повідомлення цікаві на те, щоб пізнати як вдачу Ш., так і особу Бісмаркову.

„Мій новий начальник“, пише він, „це людина, що не знає будь-якої делікатности і ставиться з недовірою до всіх розпоряджень свого попередника. З нього *Gewaltmensch*, с.-то людина, що не знає перепон, шукає театральних ефектів, людина, що бажає імпонувати, що все знає передше, ніж бачити речі, що все знає, дарма що насправді дуже багато чого не знає. Він звик у Франкфурті мати зовсім молодих атташе, що бачивши його стояли струнко й тремтіли. — Усі кажуть, що приміщення нашого посольства дуже вигідне. Проте, новий господар гадає, начеб-то воно непридатне, шукає нову квартиру, та не знаходить її, але все-таки не переїздить до нашого давнього приміщення, а живе у незручному готелі „Демут“. Він вимагає, нехай-би йому приставляли туди усі справи для перегляду та на підпис.

А що-ж сталося? —

Перші дні, як приїхав Бісмарк, усе було гаразд. Він трохи не щодня заходив на квартиру до Шльоцера й працював у нього над поточними справами, палив тютюн, розмовляв. Тільки-ж Бісмарк, як це частенько трапляється з людьми, що переобтяжені працею, волів не сам писати свої донесіння, а диктувати їх. Коли-ж він запропонував був Ш-ові писати з його голосу, той стило відповів: „Я зовсім не маю хисту писати з чийогось голосу“. Більше Бісмарк з такими вимогами до нього не удавався, але був з Ш. невдоволений. За скільки днів їхні взаємні стосунки ще погіршали. 8-го квітня о 6-ій год. вечора, коли Ш. не було вдома, Бісмарк вирядив до нього свого атташе, лейтенанта Клюбера, що мав запросити Ш-а до Бісмарка розшифрувати там якийсь донесіння. Ш. один з усіх співробітників посольства знав шифр, але повернувся цим разом додому

допіру о пів до дев'ятої, і лиш о дев'ятій годині прийшов до Бісмарка. Той був страшенно з того незадоволений і закидав Ш., начеб-то він недбайливо ставиться до своїх обов'язків. Ш. йому заперечував „дуже рішуче“. Другого дня Бісмарк видав наказа по діловодству, і в тому наказі, між иншим, Ш-ові наказувано з'являтися щодня о 11-ій годині до Бісмарка й доповідати йому про справи, що надійшли. Другого дня Ш. з'явивсь до Бісмарка в призначений час, але тримав себе дуже офіційно. Коли Бісмарк спитавсь у нього, чи є справи, він відповів тільки одне слово „ні“. Тоді Бісмарк одповів йому, що своїм наказом він мав на думці, щоб Ш. до нього приходив лиш тоді, коли справді є нові справи. Одтоді Ш. розмовляв з Бісмарком тільки тоді, коли службові обов'язки того вимагали. Між начальником та підлеглим запалала гостра ворожнеча. З цього приводу Бісмарк сказав 1-му секретареві посольства, що від'їздив, натякаючи на Ш., що з секретарями посольства, котрі йому не до вподоби, він уміє так поводитися, що вони за три дні втопляться. Ш. за це довідався. Окрім того, Бісмарк написав 22 травня (за н. ст.) до міністра закордонних справ у Берліні, Шлейніца, листа. У тому листі він каже про Ш. як про легковажного співробітника, ще й скаржиться, що Ш., починаючи з 11 квітня, ось уже цілісінький місяць не з'являвся до нього. А втім, Бісмарк додає, що це повідомлення не є офіційна скарга і він спробує „приборкати“ Ш-а.

У листі од 16/28 квітня Ш. і собі скарживсь братові, що він має тепер таку силу праці на службі, як іще ніколи в життю. „Це нічого“, додає він: „я працюю й на автократа Бісмарка скільки змоги стає, але мені це невесело. Я силуюся особисто його не бачити, не через примхи, а через те, що я знаю, що в нього необхідно бути раз-у-раз наготові і йому треба раз-у-раз показувати зуби, інакше все загине. Адже його принцип вичавити цетрину й викинути її. Я працюю з ранку до вечора. До того-ж раз-у-раз повинен телеграфувати, шифрувати та дешифрувати. До всього цього на обрії велетень Бісмарк. Хочу поїхати звідси“.

30 квітня (12 травня) Ш. повідомляє брата, що він так різко розмовляв з Бісмарком, що той хтів викликати його на герць. 8-го (20-го) травня він пише, що знову мав сутичку з Бісмарком, причому наприкінці сказав йому: „Робіть що хочте, однаково я не ки-нуся в Неву“.— Другого дня Ш. пише братові: „Кожного разу, як я захожу до кімнати паші (с.-то Бісмарка) я кажу до себе: будь сміливий, не піддавайсь! Він, чого доброго, згоден замиритися, та я не хочу. І хоч я цілком свідомий його чудової розумової сили і хоч мені мій внутрішній голос каже: у ньому є щось таке, що я повинен узивати володарем—я не хочу коритися цьому голосові; нехай він спершу зрозуміє, що він не правий“.

12-го (24-го) червня Ш. пише до брата, що Бісмарк був трое тижнів у Москві і що на передодні його від'їзду він мав з пашею

останню розмову, що відбулася досить лагідно. Бісмарк при цьому грав „на м'яких струнах“ і зіграв ролю прихильної людини. „Він очевидячки змінивсь, пише Ш. далі, хвалить мене по-за очі, як гарного робітника, і вже нічого не виправляє у моїх чернетках“. Бісмарк-же писав 29 червня (за н. ст.) 1859 р. до своєї сестри Мальвіни, між иншим, кілька слів про Шльоцера, а саме: „З Шльоцером я кінець-кінцем у дуже гарних стосунках, бо він сам зрозумів, що діловодство тут, за мого попередника Вертера, було в поганому стані“.

У липні р. 1859 Бісмарк виїхав з Петербургу морським шляхом через Штетин до Берліну, щоб лікуватися в Німеччині од рани на лівій нозі. Рану тую зробив йому в Петербурзі німецький лікар-шахрай з Гайдельберга, наліпивши йому на нозі біля коліна плайстера, що й розвередив йому небезпечну рану. На пароплаві серед пасажирів був і славнозвісний хірург Пірогов, що висловив здогад, що ногу доведеться ампутувати вище коліна. Бісмарк на це не погодивсь і мусів довгий час лікуватися. До всього він був заслаб на запалення легенів, отож повернувся до Петербургу дспіру 5 червня р. 1860. З повіреним у справах, що наприкінці січня р. 1860 приїхав до Петербургу, щоб виконувати Бісмаркові обов'язки, Ш. був у гарних стосунках і навіть писав з його голосу.

Коли Бісмарк повернувся до Петербургу, Ш. здобув відпустку, щоб поїхати до Німеччини. У половині серпня він повернувся до Петербургу та 19/31 писав до брата: „З Бісмарком я тепер у гарних стосунках. Уже в Берліні я чув, що він мене в міністерстві дуже хвалив і цілком лояльно взяв усе назад, що він спочатку про мене був казав. Виявилось, що його страшенно розсердило, що я не хочу писати з його голосу. Тепер що-дня обідаю у Бісмарка, с.-то він що-дня мене особливо запрошує. З нього — вособлена політика. Усе в йому кипить, прагне діяльності й творчої роботи. Він хоче знищити хаос, що панує в Берліні, та поки-що не знає як. Я, принаймні, не розумію його цілів, його способу. Видатна людина, у ньому начеб-то сила суперечностей“.

Отже непорозуміння між Бісмарком та Ш. скінчилися, а через те Ш. рідше згадує за Бісмарка у своїх листах; але те, що він за нього каже, дуже характерне й заслуговує на увагу. Отож під 12/24 жовтня ми читаємо: „Мій паша живе тут дуже тихо і нікого не бачить у себе. Він сподівається незабаром бути міністром. Мене він що-дня запрошує до обіду. Він страшенно цікавий, але я завжди сперечаюся з ним“. 16/28 січня р. 1861 Ш. пише: „Трапляються у мене часом ще невеличкі сутички з пашею, але потім знову велика приязнь. Він мені розповідає багато, страшенно отверто, цікаво, революційно, знищує усі теорії. Що буде, коли його призначать за міністра? Грім та блискавка!“ 28-го січня (9-го лютого) р. 1861 ми знаходимо, замітку: „Недавно Бісмарк сказав мені: „Коли

правда, що Шлейніц здобуде нове призначення, тоді король для посади міністра закордонних справ має обирати між Бернсдорфом, Пурталесом та мною'. „Удень і вночі він мріє про портфель. Стережіться ви там у міністерстві закордонних справ у Берліні“. Сам Бісмарк написав 1 червня р. 1861 (за н. ст.) до міністерства закордонних справ, рекомендуючи Шльоцера на посаду 1-го секретаря посольства, причому одзначав його працездатність та совісність. Коли він сам улітку того-таки року ладнавсь їхати у відпустку, то в листі до міністра закордонних справ од 13/15 червня попросту вимагав, нехай-би Шльоцера призначили на повіреного у справах підчас його відсутности. Оце бажання його було завдоволено.

У половині березня р. 1862 з'ясувалося, що Бісмарка буде переведено в характері посла до Парижу. Дуже цікаво, що Бісмарк, не знаючи ще що його переведуть до Парижу, умовляв Ш-а не переходити до Берліну. Коли-ж він довідавсь за своє пересунення, то став доводити Ш-ові, що залишатися в Петербурзі йому невігода, бо його (Бісмарків) заступник начеб-то людина погана. „Коли я чую таке од Бісмарка й згадую про наші стосунки р. 1859, то це доволі кумедно“, зауважує Ш.

III.

Ознайомившись з особистими переживаннями Ш-а на берегах Неви, звернімось тепер до тих відомостів, що він їх подає про внутрішню політику й про внутрішнє становище Росії. Тут насамперед визначаються в його листах два питання: залізничне будівництво й розкріпачення селян.

Про залізничне будівництво він черпав с.ої відомості з перводжерела, с.-то здобував їх од банкіра Штігліца, що брав у цій справі не аби-яку участь. „У неділю 18/30 березня р. 1856“, оповідає Ш., „підписано в Парижі мировий договір. У понеділок уранці телеграф передав цю звістку до Петербургу. О півдні цього самого дня барон Штігліц гуляв набережною Неви й зустрів там Олександра II. Той його зупинив та й сказав: „La paix est signée, il en faut profiter“, маючи на думці утворення товариства для будування залізниць. Штігліц негаючись поїхав до Парижу, і р. 1859, с.-то менш ніж за рік, було затверджено Grande société des chemins de fer russes, с.-то Головне російське залізничне товариство. Трое французьких інженерів уже приїхали, решта приїде і між ними голова усієї залізничної справи М-г Коліньон. Насамперед збудують колії Петербург—Псков—Динабург—Вильно—Варшава—Ковно—Ейдкунен“. Далі Ш. мріє вже про велику Сибірську магістраль до берегів Тихого океану, але сам робить висновок, що до цього ще дуже далеко. Міністр фінансів Канкрін, як каже Ш., побоювавсь, що залізниці можуть похитнути весь державний лад у Росії. Він усяково заваджав їх будувати і раз-

у-раз казав: „Росія, може бути, виграє од цього з господарчого погляду, але-ж гладкі собаки швидше од інших казяться“. Як каже Ш., цей педантичний бюрократ, що деякими сторонами цілком виправдав своє справжнє прізвище (Krebs), дарма що його звали російським Кольбером, узагалі вважав розвиток залізничого будівництва в Європі за швидкоминуле ліберальне захоплення. Але Кримська війна сталася за гірку науку. Тепер, каже Ш. далі, росіяни мріють про те, що їхня держава зав'яже тісні стосунки з сусідніми державами, що до неї потрапить свіже повітря, що почне еру мирного розвитку. Певне поки-що те, що емісія залізничих акцій йде дуже добре. З одного з листів ми далі довідуємось, що передплата йшла блискуче— підписалися на 319.397 акцій, тимчасом як на внутрішній грошовий ринок дали тільки 150.000; довелося через те розподілити акції пропорційно поміж тими, хто підписавсь. У листі од 20 липня (1 серпня) р. 1857 докладно описано врочисте відкриття Петергофської залізниці.

Не одного разу Ш. висловлює свою думку про внутрішнє становище Росії. Воно, як він гадає, було незавдовляще, і можна було сподіватися великих заколотів. Найбільших, на його думку, завдали труднощів фінансове та селянське питання. „Уряд уважає за потрібне“, пише він 12/24 липня р. 1857, „заощаджувати. Торік оголошено, що не братимуть рекрутів до армій аж до р. 1860, а тепер навіть заходилися скорочувати Гвардійський корпус. З цього страшенно дивуються й невдоволені офіцери, котрі втрачають посади“. Навіть Ш. віщує нову завірюху. Він довідався од барона Штігліца, що, як ухвалила державна рада, по всіх державних кредитових установах замість 4-х, мають давати три відсотки. Штігліц звав цей захід небезпечним експериментом. „Взагалі тут діється щось дивовижне“, одзначає Ш. „До всього ще лають царя як іще ніколи. Царська охорона, себ-то черкеси, була незавдоволена з свого начальника, кн. Багратіона, бо він почав поводитися з ними як з звичайними салдатами, тимчасом як вони мають чималі привилеї та й служать з власної охоти. 7-го липня, коли в. кн. Костянтин приїхав з Стрельни, усі черкеси рушили до його мармурового палацу та й зажадали, нехай-би він до них вийшов. Він звелів, щоб вони вирядили до нього депутацію, а коли та депутація з'явилася, спочатку прийняв її суворо, але потім обіцявсь розглянути їхні претенсії. Другого дня він надіслав усіх до Красносельського табору. Про все сповіщено царя й тепер чекають, що він накаже. „Ще раз кажу тобі, пише далі Ш. до брата, тут страшенна плутанина. Я можу про це повідомити, бо один з моїх знайомих повезе цього листа, інакше я не був-би зваживсь за це писати, і тільки Вас і повідомляю про це. Я ще далекий од думки про революцію, про барикади та палацові перевороти. Але старе тісто тепер перемішується так, що тільки найгірше сходить нагору, а поганого тут сила-силенна. За все беруться не так як слід: хтять

заощаджувати й для цього звільняють офіцерів та службовців, але таке безпринципове скорочення ще більше деморалізує урядовців та військо, що після нещасливої війни і без того вже незадоволене. Хтять знести кріпацтво і не знають, як це зробити. Одна інтрига йде за другою. Цар-небіжчик міг робити, що хотів, бо до р. 1854 його було оточено авреолею влади, захоплювалися його енергією й уважали його суворі заходи за доцільні. Тепер це змінилося. Тепер тільки говорять про м'якість та лагідність, бо цар сам м'який. Але коли часом йому спадає на думку видати суворі накази, то офіцери кажуть: „чого це його закортіло? Це міг колишній робити, а цей чого хоче?“ Таким чином усе гудять та критикують і де-далі гірше. На все нападаються, а як петербурзька публіка нерозсудлива, то чуєш дуже дивні вихватки, то нападаються на Адлерберга (командира царської голов. квартири), то на інших генералів, то на цареве захоплення полюванням. У ресторації Дюса офіцери малювали карикатури і між іншими ведмеда з головою Олександра II і з написом: *Qui va à la chasse, perd sa place*. У фінансовому відомстві теж, здається, не все гаразд. Одне слово, люди без голови, а голова не здатна керувати. Небо поки-що ще ясне, але вже набігають хмари. Тільки одне, здається, іде добре, це залізничне будівництво“.

У тому самому дусі пише Ш. 22-го листопада (4 грудня) 1857 р. „Невдоволення тут зростає“, пише він, „я поки-що й на думці не маю барикади, бо революційний рух тут не може початися по містах. Зате по селах заколоти. Частенько чуєш, що селяни забили того чи іншого поміщика. Питання про кріпацтво усіх непокоїть. Селяни тільки й мріють, щоб їх одзволити, тільки-ж поміщики ставляться до цього негативно. Уже Катерина не потрапила до пуття розв'язати це питання, а відтоді воно ще більше ускладнилося. Тепер-же всі дрібні люди пнуться його розв'язати, і нарешті станеться страшенний вибух. Таємна комісія, призначеня на початку цього року на те, щоб розв'язати це питання, складається з людей, які не розуміють ані соціального, ані господарчого його значіння. До всього, на чолі її стоїть така людина, як Олексій Орлов, себ-то вособлена опозиція. Він, як сам каже, швидше дасть одрубати собі обидві руки, ніж припустить, щоб селян звільнили з землею. І лібералізм в. кн. Костянтина тут не пособить. Безладдя це збільшується ще й через те, що салдати, звільнені тепер через скорочення з війська, повертаються на село як вільні люди й мають охоту одружитися, а поміщики часто не дають на це своєї згоди. До того ще фінанси у поганому стані. 739 мільйонів паперових грошей і 130 мільйонів готівкою! Отже всі питаються, цим це скінчиться? Самі тільки „височайші“ особи не журяться й марнують час за дитячими забавками. Великі князі Микола та Михайло вкупі з своїми

жінками ціліснітьк вечори будують хатки з карт. Це не анекдота, бо одного з близьких моїх знайомих було запрошено на ці вечірки".

У листі з 26 січня р. 1858 повідомляється про заснування Головного комітету для селянських справ, що положення про нього оголошено, як відомо, 18 лютого. При цьому Ш. висловлює думку, що питання це надто складне, щоб бюрократія могла його швидко розв'язати. Скрізь незадоволення. Дворяни, за винятком небагатьох, побоюються й гадають звичайно, що не треба було взагалі порушувати це питання. А добрий цар? Офіцери, не маючи вже тепер енергійного, грубіянського царя, звать цього „старою бабою“.

Серед дворян є ще такі, котрі гадають, що можна зберегти режим рабства; точнісінько так, як і в Бельгії серед робітників є такі, котрі певнісінькі, що режим пари зникне і настане знову режим ручної праці.

Що-ж до селян, то Ш. запевнює, що вони вже позвикалися з думкою, що земля належить їм. Поступінно починається рух народніх мас, каже він і одзначає, що колишній міністр унутрішніх справ Бібіков сказав був: побачите, що сокира російського селянина ріже гостріше, ніж французька революція.

На початку р. 1861 Ш. не одного разу повідомляє про те, як працює Головний комітет для селянських справ, і пише, що Олександр II бажає дати селянам землю та волю, а поміщики ладнають рушниці та пістолі. Радикальні елементи вважають, що розкріпачення селян це тільки перший крок до скасування особистого землеволодіння узагалі й до розподілу землі поміж селянами.

4/16 лютого Ш. пише: „Тут усі цікавляться головним чином селянським питанням. Що-дня засідає Державна рада. Одного разу головував сам Олександр II і, коли засідання скінчилося, обійняв Костянтина, с.-то провідцю ліберальної партії“.

19 лютого (за ст. ст.) р. 1861 Ш. сповіщає, чом цього дня маніфеста про волю не оголошено і що це буде зроблено на другому тижні Великого посту. Уже перед вісьмома днями, каже він, стояли сотні селян перед Зимовим палацом. А як селяни сподівалися, що 19 лютого буде оголошено маніфеста, то напередодні надруковано в газетах офіційні оголошення, що 19 лютого не буде оголошено будь-яких указів. Окрім того, на цей день позачинювано геть-усі шинки. Адлерберги, батько та син, і начальник над III Відділом, Василь Долгорукий, ночували в ніч з 18 на 19 лютого в Зимовому палаці.— Коли 5/17 березня було оголошено маніфеста, Ш. сподівався, що побачить загальне піднесення і вирушив о 12-ій год. дня до Ісакіївського собору. Та він розчарувався: народ поставивсь апатично. Ш. пише з цього приводу: „Жаден деспот не може вщасливити країну, що її його предки зробили нещасною. Сліди утисків, що тривали віки, не може стерти один імператорський декрет. У цьому полягає трагізм Олександра II. Багато ще буде хвилювань і багато

крови ще пролететься, аж поки тую кривду, що від неї багато поколінь тут страждали, буде зліквідовано, аж поки російський селянин зрозуміє, що йому тепер дано. У цьому трагізм російського народу”.

Питання про звільнення селян цікавило Шльоцера і він приділяє йому чимало місця в своїй кореспонденції. 1/13 березня він повідомляє, що другого дня повинні з'явитися до царя в Зимовий палац 42 флігель-ад'ютанти, що наприкінці тижня мали поїхати по окремих губернях, щоб бути присутніми, як оголошуватимуть маніфеста. Але 15/27 квітня він пише з цього приводу: „У середині держави великий рух, а саме у губернях Витебській, Пензенській, Київській, то-що. Селяни не хтять визнати флігель-ад'ютантів за царевих заступників та й галасують: цар хоче нас зараз-таки одзволити. За вашим указом ми заільнимось тільки за двоє років; не така царська воля. Ви брешете! Вас не надсилав цар. Отак чинять селяни. А флігель-ад'ютанти загадують, нехай-би вибивали селян різками. Отак робив напр. Олександр Веймарн у Витебську. Там заарештовано окрім того польського комісара. Веймарн приїхав з доповіддю до Петербургу, і його дуже добре прийнято при дворі. „У цих самих колах“, завважує з цього приводу Ш., „де тепер тільки мріють про волю, поступ, цивілізацію й людські права, там аж ніяк не вважали на тії 35 вдарів, що їх за наказом од Веймарна здобули сто селян, котрі до всього говорять по-латиськи і тільки поганенько по-російському. Громадянство мріє про конституцію. По різних установах ширять революційні прокламації. Шляхта хвилюється”.

З листу з 2/14 жовтня довідуємось, що з'явилися прокламації. Одна з них вимагала конституції, звільнити Польщу, відокремити Україну. Цар виїхав до Криму та на Кавказ, але повернувся, бо здобув телеграфну звістку про студентські заколоти. Університет і університетську книгозбірню закрито.

3/16 жовтня Ш. був на музичній вечірці в Олени Кочубей. Там співали Енріко Тамберлік і Франсу Граціяні, с.-то найвидатніші в італійській опері співаки. „Блискуча вечірка,“ завважує він, „але повітря задушливе. Мій мізинчик каже мені, що цим розкошам тут буде покладено край“. У серпні, як каже Ш., одержано з унутрішніх губернь погані звістки. Селяни відмовлялися обробляти поміщицькі лани. Багато поміщиків переїхало до Москви. Громадянство мріє про конституцію.

IV.

Розглянувши політичні події, звернімось тепер до політичних діячів, що відомості за них ми знаходимо в Петербурзьких листах Шльоцера.

У Петербурзі тоді украй покохалися в французах. Герой дня був брат Наполеона III, граф де-Морні, що зажив собі слави насамперед через своє походження.

Морні був син королеви Гортензії, дружини короля Людвіга Наполеона Голандського, од її шталмайстра, графа Флао. Бувши міністром справ унутрішніх, Морні чимало допоміг Наполеонові III підчас перевороту 2 грудня р. 1851. Його призначено до Петербургу не тільки в характері посла з приводу коронування Олександра II, але він залишивсь тут і після цих свят, як посол при дворі. А призначили його до Петербургу ось через що. Він був на чолі акційної компанії для будування залізниць, під назвою „Grand Central“ і так господарював капіталом цієї компанії, що Наполеон особисто повинен був вплутатися в цю справу й тимчасово усунути Морні з Парижу. Компанію „Le grand Central“ зліквідовано, її забор'язання розподілено поміж іншими великими французькими залізничними компаніями, архів компанії геть-чисто попалено, а Морні, винний у цій брудній історії, здобув од свого брата, Наполеона, почесне призначення до Петербургу. Тут він одруживсь у січні р. 1857 з молодою та багатою князівною Софією Трубецькою. До речі Ш. нагадує, що її батька за якусь амурну пригоду заслано в характері рядовика на Кавказ; згодом, коли його помилувано, йому не повернено князівського титулу, і через те він користувався візитовими картками з написом: Serge Troubetzkoï, né Prince Trubetzkoï.

З Морні була людина дуже легковажна й нахабна. Ш. оповідає про нього, що в лютому р. 1857 у нього був бал. На тому балі був і Олександр II. Коли цар пішов, Морні та весь склад французького посольства скинули уніформу й понадягали чорні фраки, але не скинули парадних білих штанів з золотою облямівкою, отже з'явилися в фантастичному вбранні.

16/28 березня р. 1857 Ш. пише: „Справді як чарівна особа показала себе на всіх равах молода графіня Морні, але-ж чоловік її устругнув уже різні штуки. Коли він недавно у Горчакова розмовляв з Олександром II, він тримав обидві руки в кешені. Принц Ольденбургський запросив його до обіду, але він не з'явивсь; тільки його жінка приїхала та й сповістила, що Морні не буде. У еспанського посла він цими днями приневолив усіх гостей чекати на нього цілісіньку годину. Узагалі, з нього один з найбільших спекулянтів та біржовиків у цілій Франції“.

У споминах невідомого автора-сучасника, що обертався у найвищих петербурзьких сферах, ми знаходимо те саме за Морні. „Він одразу, як вступив у політичне життя, виявив себе як особа, подібна до Катіліни“, читаємо ми тут. „Він сам спочатку не мав доволі грошей, щоб відіграти велику роль, а через те ще за молодечих років торгував своїми особистими принадами. У Петербурзі його вітали добре, і він користувався з свого становища на те, щоб виклопотати для французької компанії велику концесію на будування залізниць у Росії. Та це т. зв. Головне товариство залізниць не збудувало й третини тих колій, що будувати

їх воно забов'язалося. А втім, англійський капітал йому все-таки пощастило усунути¹⁾.

За інших представників дипломатичного корпусу Шльоцер згадує частенько, але мимохідь, і тільки Бісмаркові приділяє велику увагу, як це ми вже були одзначили. Отже ми можемо перейти до того, що він повідомляє про тогочасних російських державних діячів.

У кол. державного канцлера Несельроде-Ш. частенько бував і раз-у-раз згадує за нього в своїх листах. Він характеризує його як людину порядну, дуже освічену, розумну та делікатну й шанує його заслуги. Він описує, між иншим, й останні дні його життя. Несельроде заслаб на запалення легенів та й помер у неділю 14-го березня р. 1862. У четвер його ще одвідав Олександр II. Прощаючись з ним, Несельроде сказав: „Sire, je ne reux plus vous être utile“. Одному з приятелів, що одвідав його, він сказав, показуючи на книгу, що лежала поруч із ліжком: шкода, залишилося читати тільки сто сторінок. У неділю перед обідом він диктував свої розпорядження, що-до свого похорону, вимагаючи, щоб вони були зовсім скромні, прочитав текст і нарешті написав ще листа до своєї доньки, баронеси Зебах. О 4-ій годині по обіді він знепритомнів і о 8-ій год. вечора помер. У зв'язку з цим Ш. подає цікавого документа, а саме листа, що його надіслав р. 1804, с.-то коли Несельроде мав іще тільки 24 роки зроду, його батько до австрійського посла в Гаазі. Батько писав: „Ці рядки Вам дасть до рук мій син, прикомандирований до російського посольства в Гаазі; рекомандую його Вам. З нього ніколи не вийде нічого путнього; тільки-ж хлопець з нього непоганий і Ви можете бути певні, що коли прийматимете його в себе, Ви зробіте мені втіху; Вам-же він не завдасть жадного клопоту“.

Згаданий тут „непоганий хлопець“ за 12 років був уже міністром (з 9-го серпня р. 1816) і потім державним канцлером. Ш. запевнює, що Несельроде до р. 1800 служив у Кінній гвардії, але через інсубординацію його звільнено з наказу Павла I. Та це не точно. Бувши флігель-ад'ютантом і полковником у Кінній гвардії, Несельроде, що мав тоді 20 років зроду, удався до Павла I, прохаючи дозволити йому виїхати до Італії, щоб служити при головній квартирі фельдмаршала Суворова. Дозвіл він здобув, але не знав, що Павло вже заборонив усім иншим флігель-ад'ютантам їхати до Суворова, бо він тільки хотів знати, хто з них волітиме краще служити у Суворова, аніж у нього. Отже Несельроде виїхав, але в Києві його наздогнав фельд'єгер з дорученням негайно повернути його до Петербургу. На першому-таки параді Павло I заявив, що він не добре сидить на коні, поганий їздець, узагалі занадто малий на зріст, та наказав викреслити його з гурту ад'ю-

¹⁾ Gadebusch und Petersburg. У журналі „Baltische Monatsschrift“ 1885 № 1, 2.

тантів і зарахувати в характері статського совітника до колегії закордонних справ. Отак Несельроде несподівано зробивсь дипломатом¹⁾.

Про наступника Несельроде, с.-то державного канцлера Олександра Михайловича Горчакова Ш. згадує у своїх листах частенько. Пушкін, що вчивсь разом з Горчаковим у Царськосельському лицей, так характеризує його: „Питомець модъ, большого свѣта другъ, обычаевъ блестящихъ наблюдатель“. Ш. часто зустрічавсь з Горчаковим, але спочатку не любляв його. Це пояснюється, здається, тим, що канцлер, як одзначено в листі з 22/XI (4/XII) р. 1857, „не жалував німців“ і в своєму міністерстві не підвищував на службі навіть видатних співробітників, німців походженням. Горчаков був прихильник й оборонець усього французького. Автор згаданих попередніх записок „Гадебуш і Петербург“ і собі підкреслює ції симпатії Горчакова й переказує отакий приклад, коли ця хиба канцлера виявилася особливо невдало. А саме: коли відбувалося коронування Олександра II, Горчаков і надумавсь, особливо проти інших послів, пошанувати французького посла Морні й зробити так, щоб тільки йому дали ордена Андрія Первозваного. Окрім Морні, не мав цього ордена й князь Де-Лінь, представник Бельгії. Тільки-ж Горчаков поклав на нього не вважати, але забувсь за одну, дуже в'жливу, обставину. Кн. Де-Лінь, як найбагатша й найвельможніша людина на всенюку Бельгію, лиш на прохання од бельгійського короля погодивсь репрезентувати Бельгію підчас коронування. Він вимагав тільки, щоб усі видатки було пороблено його коштом й одмовивсь од будь-якої винагороди. У Москві Де-Лінь був страшенно здивований, коли напередодні коронування довідавсь, що йому другого ранку буде дано ордена Олександра Невського, а вискочню Морні ордена Андрія Первозваного. Через те він не вагаючись вирішив, що не прийме призначеного для нього ордена й негаючись надіслав до Горчакова бельгійського посла при російському дворі, Де-Йонге. Він доручив йому переказати Горчакову, що він одмовляється од будь-якого ордена і, як кавалер австрійського ордена золотого руна, може прийняти в будь-якій державі лиш найвищий орден. Де-Йонге поспішивсь до канцлера, що вже спав, звелів його розбудити й загрозивши, що Де-Лінь негайно піде геть, коли його вимогу не буде виконано, примусив канцлера, ще вночі, завдовольнити його бажання. Де-Лінь другого ранку не здобув жадного ордена, і Морні один з усіх послів одержав ордена св. Андрія Первозваного, але Горчакову чималою мірою отруєно тую втіху, що він за неї мріяв. Автор записок каже, що багато років згодом Горчаков сам йому розповів, хвилюючись, за цей інцидент.

Шльоцер одзначає, як характерну ознаку для особи Горчакова, його самолюбство й зарозумілість. Знов-же й Бісмарк у своїх спо-

¹⁾ Ibid. № 2, pag. 99.

минах каже те саме ¹⁾. „Горчаков був розумний й блискучий промовець, пише Бісмарк за нього. З великою охотою він хизувався оцим своїм хистом перед чужоземними дипломатами, що перебували в Петербурзі. Він однаково добре розмовляв французькою та німецькою мовами, і я бувши послом і згодом колегою, залюбки з ним розмовляв цілісінькими годинами. Крім того, йому подобалось, щоб його слухали молодші й інтелігентніші повірені в справах, що їм, окрім ораторського його таланту, імпонувало ще й його високе становище“.

Шльоцер потроху зм'якшив свої відзиви про Горчакова, поставившись до нього спочатку не зовсім прихильно. Отож у листі з 10 вересня р. 1857 він ще зве Горчакова галабурдником, що сам не спить і вранці вже о 5-ій год. будить своїх секретарів і диктує їм депеші, що вважає себе за провідцю слов'янства. До всього він страшенно самолюбний. З нього людина розумна, та останніми часами всі з його глузують. Вже тоді, коли він був повіреним у справах, його звали „надповіреним“ (*surchargé d'affaires*).

У вересні р. 1857 Горчаков був разом з Олександром II у Німеччині. З цього приводу ми читаємо в листі з 14/26 листопада: „Про те, що Prince ministre казав за кордоном, надходять звідуєль дуже цікаві звістки. Він скрізь за себе так говорив, неначе він сам керує усім світом. Старий Орлов (граф Олексій Орлов) зве його раз-у-раз „notre Mazarin“, або „notre Richelieu“, або „le grand moutardier du Pape“ ²⁾. Проте Ш. додає тут: „В устах Орлова, що з нього й досі душа уряду, ці слова брешуть дуже дивно“. 2 січня р. 1858 Ш. повідомляє про те, що засновано Раду міністрів, та й додає, що Горчаков страшенно вдоволений з цих нарад, бо вони дають йому нагоду показати свій розум, ущерть переповнений класичних цитат. Він що-дня виснажує чотирьох секретарів, диктуючи їм депеші. Цими днями хтось запитав, що було-б, коли-б усі держави мали таких невгомонних прем'єр-міністрів?“ Під 13 лютого р. 1858 ми знаходимо вказівку на те, що міністри не можуть погодитися що-до селянської справи. Горчаков поривається все ще наперед, неначе молодий студент. Зате-ж реакціонери кажуть, що Горчаков не знає Росії, бо він аж до р. 1856 перебував за кордоном і через те відважується на ризиковиті кроки.

У листі з 6/18 квітня р. 1859 знаходимо зазначку: „Горчаков самолюбний дурень, тепер більший ніж будь-коли“. Але вже 21 січня (2-го лютого) р. 1860 Ш. гадає, що „Горчаков почав поводитися з ним простіш“. У листі з 3-го листопада того-таки року ми читаємо навіть таке: „Становище Росії покращало. Згадка про Кримську

¹⁾ Т. II, стор. 173.

²⁾ При цьому Орлов почасті натякав на прізвисько, що походить од „гірчиця“ (*moutarde*), почасті на французьке прислів'я „il se croit le premier moutardier du Pape“, яке застосовують до людини зарозумілої.

поразку зникає; це дипломатична заслуга Горчакова*. 24-го березня (5 квітня) р. 1861 Ш. повідомляє, що тепер у Петербурзі частенько можна почути слівце „конституція“. Шляхта багато чого позбулася і через те домагається нових прав. І от, на думку Шльоцера, коли-б запровадили конституцію, це зробило-б Горчакову особливу втіху, бо він частенько вже висловлював жаль, що з нього не член парламенту. Адже в парламенті він міг-би використати свій хист як промовця. Живовидячки, Ш. почав добре ставитися до Горчакова. Коли Бісмарк ладнавсь був їхати у відпустку до Німеччини, він написав 3/15 червня р. 1861 до міністра закордонних справ у Берліні листа. У тому листі він вимагав призначити на час його відсутности за повіреного в справах не кого, як Ш., бо й Горчаков путящої за його думки й охоче полегшив-би йому провадити справи. Міністр на це пристав, і 15/27 липня Горчаков запросив молодого повіреного в справах до себе на дачу в Петергоф, де дуже прихильно вітав його і повідомив за багато новин. До всього він сказав йому: „я хочу, щоб у Берліні бачили, що ви користуєтеся моєю довірою“.

Бісмаркова відпустка була дуже довга. 2/14 жовтня Горчаков знову постачив Ш-ові численні дипломатичні матеріали, а коли той подякував за цінні відомості, відповів йому тоном доброго дядька: „я бажаю щоб ви блискуче виконали обов'язки повіреного в справах“. В-осени р. 1861 Олександр II був у Криму, в Ливадії, і на час його відсутности було утворено регентство, що до нього увійшов і Горчаков. З цього приводу Ш. 4/16 жовтня пише: „Горчаков заслаб: наради з іншими членами регентства його дуже стомлюють, бо йому доводиться здибатися з поглядами, що він їх зве застарілими й несучасними і що проти них йому доводиться боротися“. Як видно, Ш. кінець-кінцем серйозніш ставивсь до Горчакова.

Щоб порівняти, цікаво ознайомитися з тим, що каже про канцлера інший сучасник, а саме автор записок „Петербург і Гадебуш“. Горчаков посідав у Петербурзі видатне становище в громадянстві, — читаємо ми тут. Він мав блискучі здібності, був людина дотепна й дуже любляв розмовляти з людьми. Окрім того, він страшенно вполював собі складати депеші. Він милувавсь з своїх власних депеш (його взивали *Le Narcisse de la dépêche*) і вважав за видатних дипломатів тих з своїх співробітників, котрі писали не тільки змістовні депеші, ба й багато депеш. Як гадає автор, Горчаков свого часу мав великі заслуги, але останніми роками свого життя був лиш номінально на чолі міністерства, а фактично вже нічого не робив. Була з нього людина добряча, але йому не ставало відваги. Отож, приміром, він особисто не любляв генерала Ігнатьєва, але зівсіді погоджувавсь, коли Олександр II висовував того на найвідповідальніші посади. Горчаков звичайно о 6-ій год. вечора вислухував доповіді од начальника над своєю канцелярією, а після

того залюбки приймав знайомих, щоб з ними розмовляти або гуляти в карт. Автор раз-у-раз користувався з цього часу, щоб одвідувати канцлера й розмовляти з ним про події дня й про події в салонах. Бесіди ці були дуже веселі й цікаві; канцлер оповідав зівсиди цікаві речі, але, додає автор записок, треба було при цьому забутися за те, що ви розмовляєте з державним канцлером і старою людиною.

Що-ж до інших російських державних діячів, то за них Ш. тільки згадує, або дає коротенькі замітки, часом, правда, вдалі й влучні. Отож р. 1860 17/29 листопада він пише: „Поліцмайстра Шувалова призначено за начальника департаменту в міністерстві внутрішніх справ, а його заступив царів приятель ще з дитячих років, генерал-ад'ютант Паткул, командир Павлівського полку, що визначається невічливістю. Не аби-яку ролю відграють уже деякий час брати Мілютіни. Один з них, Дмитро, давніш командував на Кавказі штабом кн. Барятінського; він зажив собі слави, написавши життєписа Суворова. Тепер він має посаду товариша міністра справ військових, людина з його молода, честолюбна, гарний ділок. Цей „homo novus“ є „spiritus rector“ в реорганізації армії. Його брат Микола, людина європейськи освічена, має ліберальні ідеї. У Редакційному комітеті для селянської справи він брав дуже діяльну участь як лідер радикальної меншости. Переказують, що він секретарюватиме в Державній раді замість відомого Буткова, довіреного Орлова. До речі, Бутков отой провадить таке розпусне життя, що жадна пані не може побути біля нього, не скомпромітувавши себе вкрай. Його справи тепер, здається, гіршають“.

У листі з 14/26 листопада р. 1860 ми знаходимо повідомлення що здоров'я „старого Орлова“ (себ-то князя Олексія Орлова) де-далі гіршає, він навіть уже напівбожевільний. Про нього повідомили тепер Шльоцера, що він свою славнозвісну атаку з кінною гвардією 14 грудня р. 1825 тільки тоді зробив, коли, виждавши дві години, пересвідчивсь що Микола переможе.

11 травня р. 1861 Ш. пише про те, що міністр внутрішніх справ, Ланской, іде на демісію, і додає: „Замість його призначено Валуєва. Р. 1857 він був цивільним губернатором у Курляндії, удавав там з себе слов'янофіла й його не любили там. Його так само вважають за ліберала, але не в такій мірі, як М. Мілютіна. Вел. кн. Костянтин його дуже жалує й йому тепер доручено буксувати державний корабель між Сциллою реакції та Харібдою революції до фарватеру мирних реформ“.

28 січня (9 лютого) р. 1861 Ш. одзначає врочисте святкування 50-літнього юбілею міністра фінансів, Княжевіча, й додає: „Переказують начеб-то цей рутинер був другий Кольбер. А старий Меншіков цими днями сказав: я напевне незабаром буду міністром фінансів! Адже коли Росія не мала флоти, я був за міністра справ морських. Я сбороняв Севастопіль, коли там не було пороху. Тепер у нас немає грошей, отже я буду

за міністра фінансів". 12/24 жовтня р. 1860 Шльоцер оповідає про критичне становище російських фінансів і дивується, що в жадному міністерстві люди не силуються заощаджувати, а спостерегається як-раз протилежне. Утворюють нові коштовні хатні господарства великих князів. У сполученому міністерстві уділів та державних маєтків не все гаразд. Отож Муравйов здобув весною р. 1860 як подарунок од царя 40.000 десятин землі. Він продав міністерству цю землю за 800.000 карб. Коли він роз'їздить, то здобуває гроші з обох міністерств. — 14/26 грудня р. 1861 Ш. одзначає, що кол. тінь царя Миколи, с.-то Адлерберг-батько, з елегантним станом черкеса й незмінно чорним волоссям, одсвяткував свій п'ядесятьлітній юбілей. Цар та великі князі особисто вітали цього ветерана. Його менш елегантний, але добрячий син, Сашко, дістав у подарунок 70.000 десятин землі, що стали йому у великій пригоді, бо його векселі котирують тільки 40^{0/0}.

У листі з 6/18 грудня р. 1857 Ш. повідомив брата й про „кумедну вечерю“, що описа її й вмістимо тут наприкінці нашої статті. „Перед кількома днями“, пише Ш., „я одержав од відомої коханки старого графа Адлерберга ніжну записку, що в ній вона запрошувала мене покуштувати в неї ввечері з деякими знайомими супи. Окрім супи з періжками, меню складалося з стерлядок, оленів, перепелят, пулярд, то-що. Бенькет цей, що в ньому брали участь окрім мене ще граф Фестетич од австрійського й віконт де Л'Еспір од французького посольства, прикрашали танцюристка Фрідберг та її мати. Ця Мінна Іванівна, вона-ж тепер Madame de Bourghoff, зробила нечувану кар'єру од звичайнісінької латиської наймички аж до коханки ще й досі могутнього кол. фаворита царя Миколи. Як маленька російська Помпадурка, вона заслуговує на певну увагу, дарма що й вона, як її коханець, у зовнішній політиці нічого не важать. Ця вечеря дала нам спромогу розв'язати в бажаному розумінні справу однієї порядної пруської родини, а за це ми вже довго були клопоталися. Варто було їсти цю супу.

Про цю коханку графа Володимира Адлерберга ми знаходимо в листі Бісмарка, надісланому 3-го травня р. 1861 до Берліну до міністра закордонних справ, Шлейніца, таке: „Мадам Бургоф улаштовує в своєму салоні прийоми. Одвідувати їх для мене особисто незручно, але її повинні одвідувати молоді представники нашого посольства. Вона підтримує через Адлерберга прохання до найвищої влади. Ця особа тримає під іншим іменням паризьку модну крамницю, де люди, котрі мають подати такі прохання, платять за рукавички 100 або 500 карбованців“.

Закінчуючи цим свій огляд змісту Шльоцерових листів, ми насамперед повинні визнати, що автор їх оповідач правдивий. Уже те, що ми тут подали з багатого змісту „Петербурзьких листів“, дає право твердити, що це історичне джерело успішно витримає перевірку

історика, що візьметься розв'язувати це завдання за допомогою критичного апарату. Це пояснюється найбільше тим, що в родині А. Л. Шльоцера, як показує діяльність його синів, підтримувано інтерес і симпатії до Росії. Автор Петербурзьких листів, таким чином, прибув до Росії з доброю історичною й географічною підготовою. Перебуваючи в Росії, Шльоцерові через те не важко було дати собі раду в новому оточенні, куди його привела дипломатична діяльність, і в своїх листах, відповідно до цього, він дає певні відомості. Узагалі можна сказати, що в листах цих немає ані сенсаційних звісток, ані секретних донесіннів про події, досі нам не відомі. Навпаки, про те, за що трактується в цих листах, напр. про революційний рух, ми маємо тепер здебільшого докладніші відомості й точніше уявлення; але все-ж ці листи варті, щоб прихильник історії звернув на них увагу¹⁾. Читаючи їх, ми пересвідчуємось, що проникливе око їх автора передбачало вже тоді події, яких свідками й співучасниками ми недавно були. Отже листи ці цікаві для нас, як відзиви розумного й спостережливого чужоземця про світ, що тепер остаточно відійшов до історії.

¹⁾ Особливо цінно те, що Шльоцер в Петербурзьких листах повідомляє про свої стосунки з Бісмарком. 5-го травня цього року на спільному зібранні Пруської Академії наук в Берліні проф. історії Лени зробив велику доповідь під заголовком „Бісмарк і Курд фон-Шльоцер“. Доповідач подав докладну картину особистого й політичного зв'язку Бісмарка з Шльоцером.